

Микола КАРПЕНКО

ДУШПАСТИРСЬКА ОПІКА ГАЛИЦЬКИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У 1848 – 1918 рр.

На середину XIX ст. серед русинів (українців) Галичини¹ абсолютно домінувало греко-католицьке віровизнання. І саме місцеве греко-католицьке духовництво – найосвіченіша й найсвідоміша тоді частина народу – стала вирішальною силою потужного процесу національного відродження на західноукраїнських землях. Його провідну ролю яскраво засвідчили події революції 1848 р. в Австрії. Після скасування панщини в країні активізувався суспільний рух. У травні 1848 р. постала перша в Галичині руська (українська) громадсько-політична організація – Головна руська рада, яка взяла на себе представництво інтересів українського населення краю перед центральним урядом і виконувала це завдання протягом 1848 – 1851 рр. Складалася вона з 30 постійних членів – представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовництва на чолі з перемиським єпископом Григорієм Яхимовичем². Головна руська рада відновила герб галицько-волинських князів (золотий лев на блакитному тлі) і встановила як національний синьо-жовтий прапор³. Слідом за львівською у краї утворилося близько 50 місцевих рад.

Підкреслюючи суспільне значення греко-католицької церкви на початках національного відродження, український просвітній і громадський діяч Степан Шах відзначав, що тоді стали “... наші галицькі священники справжніми духовними провідниками нації на всіх ділянках пробудженого національного життя”⁴. Однією з таких ділянок стало створення національних збройних формувань.

Того ж 1848 р. в Австрії розпочалося формування частин національної гвардії. На заклик Головної руської ради до загонів гвардії вступили молоді галичани. У цій акції широку участь взяли греко-католицькі священники. Наприклад, у Тернополі отець М. Білінський очолив створення загону національної гвардії, освятив його прапор і став у ньому душпастирем. У Львові священник І. Яворівський і крилошанин Г. Гинилевич сформували з 300 осіб загін гвардійців, зібрали кошти на його озброєння й провели урочисту Службу Божу в присутності багатьох жителів міста⁵.

Окрім національної гвардії, на західноукраїнських землях діяли загани селянської самооборони. Потреба в них була пов’язана з тим, що в перебігу антиавстрійського повстання в Угорщині мадярські загани Кошута заходили на терен тогочасної Буковинської округи Галичини, палили домівки українців, чинили іншу шкоду. Тому для охорони місцевої людності в січні

1849 р. станіславський староста в погодженні з австрійським намісником очолив створення військових загонів селянської самооборони в кожному прикордонному селі. Їм довелося брати участь у збройних сутичках. До формування цих загонів залучали греко-католицьких священників.

З метою оборони південних кордонів Галичини від нападів угорських повстанців було створено, так само в січні 1849 р., руський батальйон гірських стрільців. Греко-католицькі священники на заклик Головної руської ради вступили капеланами до батальйону. У Львові відділи українських стрільців постали з ініціативи єпископа Григорія Яхимовича, духовну опіку над ними очолив професор Львівського університету о. д-р Яків Геровський. По його смерті обов'язки душпастиря перейшли до другого професора університету – о. д-ра Онуфрія Криницького. Ці священники були першими “військовими капеланами” при тодішніх українських стрільцях⁶.

1868 р. в Австро-Угорщині було впроваджено обов'язкову військову повинність для всіх громадян імперії. В австро-угорській армії офіційно визнавалися три релігії (християнська, юдейська й іслам), а серед християн – чотири конфесії (римо-католицька, греко-католицька, православна і протестантська). Існував інститут капеланства. У багатьох піхотних полках, полках крайової оборони українці становили від 50 до 80 відсотків особового складу⁷. Для задоволення релігійних потреб українських вояків греко-католицького віровизнання Галицька митрополія домоглася од Відня уведення в армії від уніятської церкви штатних капеланів (фельдкуратів) у полках і деканів у дивізіях.

З початком Першої світової війни Галичина опинилася в епіцентрі бойових дій. Саме на російському фронті, у т. зв. Галицькій битві, пройшли бойове хрещення зі своїми вояками капелани українських полків: 33-го Старосамбірського – Онуфрій Гадзевич, 9-го Стрийського – Теодор Пасічинський, 77-го Самбірського – Володимир Котис, 80-го Золочівського – Михайло Зінкевич, 89-го Городецького – Василь Пелех, 13-го Золочівського полку уланів – Володимир Садовський, 19-го полку ландверу – Іван Фединський та ін. До їхніх обов'язків належало: відправляти богослужіння в місцях постійної і тимчасової дислокації частин; сповідувати вояків маршових куренів і сотень перед боями, а також важкопоранених; опікуватися хворими й пораненими у фронтових полкових лазаретах; провадити культурно-освітню діяльність, зокрема через фронтові читальні “Зольдатенгейм”; організувати поховання, відправляти панахиди⁸.

Під час бойових дій полкові капелани перебували безпосередньо в частинах. Чимало з них потрапили в російський полон (В. Телішевський, І. Фединський, А. Домницький, О. Гадзевич, В. Пелех та ін.). Важку роботу щодо опіки над пораненими у військових шпиталях виконували капелани Л. Гаркавий, В. Телішевський, О. Ковальський, С. Бачинський та ін.⁹

Українські військові священники перебували також на італійсько-сербському та албанському фронтах. Відомі приклади, коли вони виявляли велику мужність і самопожертву, виносячи тяжкопоранених з поля бою. Високу оцінку українським капеланам на фронті дав єпископ Є. Белик, який писав: “Я мав нагоду придивитися на діяльність священників, так на фронті при армії, як також у польових і рухомих шпиталях, і на їх похвалу можу лиш сказати, що вони сповняють свій обов’язок з цілковитою погордою смерті, з найбільшим пожертвуванням”¹⁰.

У боях Першої світової війни взяв участь Легіон Українських січових стрільців – перше військове формування українського народу у ХХ ст. Головним політичним гаслом січового стрілецтва та його проводу була боротьба за незалежну соборну Україну, визволення українського народу від національного гноблення й об’єднання в єдиній державі¹¹.

На заклик створеної в серпні 1914 р. Головної української ради в перші дні війни виявили бажання вступити до Легіону близько 28 тис. добровольців з Галичини й Буковини, проте уряд у Відні погодився лише на чисельність формування у складі 2500 стрільців і старшин. Легіон УСС, прирівняний до полку піхоти, було створено при 11-му корпусі австрійської армії, командував ним резервний поручник Михайло Галушинський. З вересня 1914 р. новобранці Легіону у Стрию прийняли присягу цісареві. Водночас стрілецтво зажадало скласти присягу на вірність українській справі. На запрошення сотника Дмитра Вітовського до стрільців прибув парох недалекого від Стрия с. Завадів отець Остап Нижанківський – знаний у краї громадський діяч, композитор і диригент українських хорів. З його участю стрілецтво урочисто проказало таку присягу: “Я, український січовий стрілець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові. Так мені, Господи Боже й Архангеле Михаїле, допоможіть. Амінь”¹².

Першим польовим духівником Легіону став о. Андрій Пшеп’юрський. Він з 1905 р. був священником сільської церкви в с. Тарнові, де заснував читальню “Просвіти”, створив українську школу й осередок товариства “Сільський господар”. Це був досвідчений, національно свідомий, патріотично налаштований капелан.

Отець Андрій благословив сотні Василя Дідушка й Осипа Семенка на перші бої у вересні 1914 р. в Карпатах, де вони відзначилися хоробрістю у протистоянні з російською частиною дивізії генерала Каледіна. Польовий духівник зініціював у 1915 р. відзначення на фронті першого свят-вечора й Різдва. Колишній січовий стрілець із сотні Дмитра Вітовського Михайло Гузар згадував про це свято, яке відзначали у школі прифронтового с. Оленева: “Паде наказ сідати. Перші сідають отаман Шухевич і сотник

Вітовський, а за ними старшини, підстаршини і стрільці... Тихим набожним шепотом понеслася свят-вечірня молитва, рідна коляда загомонила повним голосом із сотні стрілецьких грудей... Коли стихилося, підвівся отаман Шухевич і короткою промовою привітав сотні із свят-вечором. Після нього забрав слово сотник Вітовський... Довго в цю пам'ятну ніч лунали коляди і пісні, гримів і розливався стрілецький гумор”¹³.

Січових стрільців у боях завжди супроводжували капелани. Про це яскраво свідчать події, пов'язані з битвою Легіону УСС на горі Маківка в кінці квітня – на початку травня 1915 р. Як пише колишній чотар Легіону, визначний історик січового стрілецтва Степан Ріпецький, “чотириденний бій на Маківці закінчився блискучою перемогою Українських січових стрільців над московськими полками. У цьому бою брали участь і інші частини союзних армій, та весь тягар і весь дух перемоги в цьому бою лежав на стороні УСС. Хоч ворожі сили багатократно перевищували чисельність оборонців Маківки, то тут вислід бою не вирішила переважаюча маса вояцтва, але моральна постава бойовиків”¹⁴.

Піднесенню морального духу й боєдатності стрільців під час цього бою сприяв полковий капелан о. А. Пшеп'юрський, який перебував на передовому медпункті разом з курінним лікарем чотарем Іваном Рихлом. Сюди приносили поранених, яких після надання першої допомоги евакуювали

*Зліва направо:
чотар І. Боберський,
полковник
М. Тарнавський,
о. А. Пшеп'юрський.
1916 р.*

до дивізійного лазарету в Славськ. Капелан морально підтримував їх, сповідав. Через його руки пройшли 92 поранені стрільці. Священик відслужив також кілька панахид під час поховання на горі Маківці 50 полеглих героїв битви. Разом з групою старшин і стрільців, що відзначилися на Маківці, о. А. Пшеп'юрський був нагороджений срібною медаллю хоробрості¹⁵.

Пізніше о. А. Пшеп'юрський отримав призначення до Коша УСС. Ця запасна частина УСС водночас була центром культурно-освітньої роботи. Тут діяло пресове відділення (пресова квартира), стрілецьке видавництво, хор і оркестра під орудою композитора чотаря Михайла Гайворонського. Через Кіш за роки війни пройшли близько 10 тис. новобранців. Для підготовки їх до боїв узимку 1916 р. створено вишкіл УСС під командуванням отамана Мирона Тарнавського – майбутнього генерала, командувача Української галицької армії.

Після війни о. А. Пшеп'юрський був парохом Старяви під Мостиськом на Львівщині, радником перемиського єпископа Й. Коциловського. Помер у 1945 р. “Небуденний священик, що ціле життя і свої сили посвятив праці над піднесенням культурно-освітнього та господарського рівня свого народу, зазнаючи багато прикroachів з боку польської і большевицької влади, а в рішальний момент готовий був жертвувати і своє життя за волю України”, – свідчив про нього колишній капелан о. Іван Лебедович¹⁶.

В історію капеланства Легіону УСС також увійшло ім'я о. Миколи Їжака. Восени 1915 р. січові стрільці на чолі з полковником Грицем Коссаком брали участь у кровопролитних боях на Поділлі, зокрема у відомій битві під Семиківцями. Тоді загинули 49, були поранені 168 і потрапили в полон 157 стрільців¹⁷. У ті дні пройшов бойове випробування новопризначений капелан польових куренів 29-річний о. Микола Їжак. Уродженець галицького с. Чесники на Рогатинщині, він закінчив гімназію, семінарію, а 1911 р. був висвячений митрополитом Андреем Шептицьким на священика.

На відміну од фельдкуратів власне австрійських полків, які виконували виключно духовні функції, українські капелани, зокрема о. М.Їжак, ставили перед собою далеко ширші завдання. Український душпастир уважав за свій обов'язок опікуватися виховною роботою, вести бесіди зі стрільцями з різних питань фронтового життя. Він не лише морально підтримував поранених і ховав загиблих, а й вів докладний облік полеглих. Саме йому завдячують нащадки точним списком 133 втрачених у боях під Потуторами і на Лисоні в серпні – вересні 1916 р. старшин і стрільців полку УСС. Цей список із зазначенням дати народження, місця походження, дати й місця загибелі стрільців опубліковано у львівській пресі¹⁸.

Після важких боїв осені 1916 р. командування вивело полк УСС у другий ешелон оборони для відпочинку й поповнення. Поряд з бойо-

вим вишколом, інженерними оборонними роботами проводилася широка виховна, культурно-освітня діяльність, у якій о. М.Іжак брав активну участь. Крім богослужінь, він освячував стрілецькі могили й пам'ятники, мав постійні бесіди з вояками, поглиблюючи їхню національну свідомість, прищеплюючи ідеї українських національно-визвольних змагань, роз'яснюючи значення галицького стрілецтва як потужного чинника визвольної боротьби українського народу за незалежність і соборність.

Діяльність польового духівника сприяла розгортанню на фронті братання вояків супротивних сторін. Слід мати на увазі, що у фронтових частинах російської армії, які діяли проти австрійських військ, частка українців сягала 55%, а в Кубанській козачій дивізії, з якою січовим стрільцям часто доводилося схрещувати зброю, вона перевищувала 90%. Майже повністю українськими були її Запорізький, Полтавський, Уманський та Чорноморський полки. У складі цих частин були польові священники православної церкви. Особливо широкого розмаху братання набуло після Лютневої революції в Росії, падіння царату й утворення в Україні навесні 1917 р. Центральної Ради. Проте російське командування відкликала козаків і виставило проти Українських січових стрільців лейб-гвардії Фінляндський полк¹⁹.

Навесні 1917 р. січові стрільці, перебуваючи на позиціях у Галичині, зустрічали Великдень спільно з київським полком російської армії. Разом вояки відспівали "Христос Воскрес" і здійснили обряд "христосування". Стрільці передали солдатам київського полку часописи, що прийшли з Відня від Українського жіночого комітету. Українці-східняки принесли стрільцям писанок, пасок і цукру. Також було домовлено не стріляти з обох боків²⁰.

Серед капеланів Легіону УСС відзначився й о. Юліан Фацієвич, який на початку 1917 р. прибув до вишколу УСС у Розвадові й невдовзі замінив о. М.Іжака на посаді польового духівника полку УСС. Сорокарічний капелан походив із Калуського повіту на Прикарпатті, зі старовинної, з понад 200-літньою традицією священницької родини. Після закінчення гімназії в Перемишлі й теологічних студій в університетах Львова і Відня

о. Микола Іжак. Відень, 1916 р.

***Полеове богослужіння вишколу УСС перед виїздом на Велику Україну.
Воринь, 7 червня 1918 р.***

був висвячений митрополитом А. Шептицьким, служив парафіяльним священником, а 1916 р. добровільно зголосився до війська. У тиловому Розваді перебував недовго. “В березні 1917 р. пішов з нашим куренем на фронт під Бережани, – згадував колишній поручник полку УСС Роман Купчинський. – Нас послали до окопів під Куропатниками. Ми стояли на краю лісу і там нас отець часто відвідував. Бувало ходив по окопах, розмовляв з хлопцями, а в неділю в лісі відправляв Службу Божу і сповідав”²¹.

Як свідчить о. І. Лебедович, польовий духівник виявив себе на фронті якнайкраще. Перед Великоднем о. Ю. Фацієвич звернувся до парафіян свого с. Княгиничі з проханням зібрати для фронтівиків паски, особисто привіз їх на чотирьох возах у бойові порядки стрільців. На Великдень у лісі відправив урочисте богослужіння, висвятив паски й виступив перед вояками з теплим, проникливим казанням. Потім рушив до іншого куреня, де теж провів святочну службу і вручив січовикам подарунки²².

У жовтні 1917 р. о. Ю. Фацієвич запросив митрополита Андрея Шептицького відвідати запільний Кіш. 28 жовтня в Розваді відбулася урочиста зустріч Українських січових стрільців з найвищим греко-католицьким достойником. Митрополит переглянув дефіляду військ, освятив прапор Легіону УСС і стрілецький пам’ятник полеглим, а в Рудниках був

присутній на концерті. Під час освячення прапора звернувся до стрільців зі словами духовного напучення й заклікав: “Ідіть витривало по вибраній вами дорозі і я благословлятиму ваші діла”²³. Напередодні відходу полку УСС на Правобережну Україну в лютому 1918 р. митрополит А. Шептицький відкликав о. Ю. Фацієвича з війська й призначив парохом Стрілиська-Нового.

У ті ж дні на посаду полкового капелана було призначено о. Анатолія Базилевича. З перших днів світової війни він був фельдкуратором полку австрійської армії, отже досить досвідченим польовим духівником. “Гарячий патріот, – писав про нього о. І. Лебедович, – використовував свої знайомства з визначними особами ще з австрійського війська в користь української справи. Був у приятних відносинах з Василем Вишиваним”²⁴. Ця обставина мала велике значення з огляду на те, що ерцгерцог Вільгельм Габсбург, якого за палку прихильність до українців називали Василем Вишиваним, у березні 1918 р. очолив військову групу австрійської армії з полком УСС у своєму складі. Усупереч планам австрійського Генерального штабу, йому вдалося відвернути загрозу розформування цієї української частини. У квітні війська групи В. Габсбурга – 11-та Львівська піхотна дивізія і Легіон УСС – зайняли без бою Херсон, а за кілька днів відкинули більшовиків за Олександрівськ (нині – Запоріжжя). У цьому районі стрільці перебували до травня 1918 р.²⁵

Під час перебування Легіону УСС на Наддніпрянщині, о. А. Базилевич провадив відправи й для місцевого населення, якому імпонували богослужіння греко-католицького священика, що супроводилися співом гарного стрілецького хору. Тож на Службу Божу в галичан збиралася велелюдна громада наддніпрянців.

Невдовзі стрільців перекинули на Буковину, у район Чернівців. Потім їх було відкликано для участі в Першолистопадовому повстанні у Львові й інших місцевостях Галичини. Разом з ними о. А. Базилевич брав участь у перших боях Галицької армії за Львів і далі у визвольних змаганнях 1918 – 1920 рр.²⁶

Хоч би де перебували капелани Легіону УСС, вони постійно цікавилися релігійними потребами місцевого українського населення. Цим переймалися й командири стрільців, про що, зокрема, свідчить опис релігійної ситуації на Волині, зроблений сотником Дмитром Вітовським 20 березня 1918 р. Він констатував, що “теперішнє населення є глибоко релігійне”, що майже всі православні священики залишили свої парафії, внаслідок чого люди зовсім позбавлені церковних і релігійних послуг і брак їх боляче відчувається. “Я стрічав матерів, – зазначав Д. Вітовський, – які жалувалися, що їх діти нехрещені..., старики жалувалися, що не можуть сповіді відбути, в неділі і свято не мають звичайного церковного богослужіння”²⁷. Автор документа вважав, що в разі неможливості скерувати сюди кількох право-

славних священників з Буковини, відправи могли б виконувати греко-католицькі душпастирі, зважаючи на те, що “обряд греко-католицький від православного <...> мало різниться”²⁸. Наостанок Д. Вітовський робить висновок, що “корисне і прихильне поалагодження сеї справи, лояльний настрої серед населення піднесеться ще більше і його прив’язання до нової держави скріпиться”²⁹.

Тогочасною ситуацією із задоволенням релігійних потреб українського населення Волині був занепокоєний і комісар УСС у Володимирі чотар Саєвич. Разом з місцевими селянами він надіслав листа до ординаріату в Чернівцях, прохаючи в ньому “... приділення на округ Володимирський хотя й трьох православних священників, але свідомих”, бо “селяни, не маючи спромоги заспокоїти своїх потреб церковних, – ходять до костелів, там і сповідаються, а деякі переходять на римо-католицизм”³⁰.

З подібними проханнями зверталися до Чернівецького ординаріату й самі волиняни. В одному з листів, датованому 20 березня 1916 р., парафіяни володимир-волинських церков прохали “вислати священника української народності, греко-орієнтального обряду”. При цьому автори листа наголошували, що “потреба священника є пекучою. Народ зовсім дичіє”³¹.

Про релігійну ситуацію на місцях і репресії польської адміністрації січові стрільці інформували керівництво Спільки визволення України, президію Загальної української ради у Відні. Так, у листі старшини Марка Луцкевича йшлося про заборону дітям сповідувати православну віру, знищення українських шкіл, а також про те, що на Волині ліквідовано комісаріати УСС, тож розпочата ними справа розвитку культури й просвіти українського народу занепадає³². А старшина В. Старосольський у звіті запасного куреня УСС до президії Загальної української ради від 1 квітня 1916 р. повідомляв про гноблення православного українського населення поляками, нищення й грабування багатьох церков³³. В іншому листі повідомлялося, що під час відступу російських військ з Волині було вивезено православних священників у глиб Російської імперії, церкви закрито, і у зв’язку з цим наголошувалося, що люди боляче сприймають таку ситуацію³⁴.

Втім січові стрільці не лише інформували керівництво, але, і про це розповідає М. Лазарович, разом зі своїми капеланами докладали зусиль, щоб допомогти українському населенню захистити православні храми від сваволі й плондрувань як з боку австрійського війська, яке часто використовувало їх під склади, так і польських легіонерів, котрі силоміць обертали православні храми на католицькі костели³⁵.

У листопаді 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку й почалося створення Української галицької армії. Польові душпастирі УСС стали на службу в лави УГА і в наступні роки ділили з нею її долю й недолі. Але це вже тема іншої публікації.

Тим часом наш короткий огляд душпастирської опіки галицьких вояків-українців, особливо в Легіоні УСС, засвідчує, що вона була важливим чинником духовного, морального й національного виховання, а серед січових стрільців – ще й зміцнення віри й переконаності в перемозі української справи. Діяльність галицького капеланства у задоволенні релігійних потреб вояків, їхня національно-освідомча й культурно-освітня робота серед населення різних місцевостей України, щирий український патріотизм, який вони передавали іншим, можуть бути взірцем для майбутніх капеланів у Збройних Силах України.

ПРИМІТКИ

- 1 Як відомо, з кінця XVIII ст. західноукраїнські землі, після поділів Польщі, належали до Австрійській імперії. У 1867 р. її було перетворено на дуалістичну Австро-Угорську монархію, і відтоді Галичина й Буковина входили до складу австрійської частини імперії, а Закарпаття – угорської.
- 2 Велика історія України: Від найдавніших часів. – К., 1993. – Т. 2. – С. 247–248.
- 3 Історія України/Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996. – С. 191.
- 4 Цит. за вид.: Лебедович І. Полеві духовники Української галицької армії. – Вінніпег, 1963. – С. 15.
- 5 Кревецький І. Проби організації руських національних гвардій у Галичині 1848–1849//Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т.113. – С. 119, 120.
- 6 Шах С. Вступне слово // Лебедович І. Знач. праця. – С. 16.
- 7 Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 88–94.
- 8 Лебедович І. Знач. праця. – С. 161.
- 9 Там само. – С.299–302.
- 10 Цит. за вид.: За що лється кров мільонів... – Філадельфія, 1915. – С. 162.
- 11 Нагаєвський І. Спогади польового духовника. – Торонто, 1985. – С. 55.
- 12 Цит. за вид.: Гіряк Н. Організація і духовний ріст Українських січових стрільців. – Філадельфія, 1955. – С. 20.
- 13 За волю України: Історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських січових стрільців проти Москви 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 134, 135.
- 14 Ріпецький С. Українське січове стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956. – С. 108.
- 15 За волю України... – С. 302–305.
- 16 Лебедович І. Знач. праця. – С. 193.
- 17 Ріпецький С. Знач. праця. – С. 131.
- 18 Українське слово. – Львів, 1916. – 17 жовт.
- 19 За волю України... – С. 458.
- 20 Українські січові стрільці. 1914–1920. – Львів, 2005. – С. 86.
- 21 Цит. за вид.: Лебедович І. Знач. праця. – С. 201.
- 22 Там само.
- 23 Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: Формування, ідея, боротьба. – Тернопіль, 2005. – С. 167.
- 24 Лебедович І. Знач. праця – С. 91.
- 25 Литвин Р., Науменко К. Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – С. 196, 197.
- 26 Лебедович І. Знач. праця. – С. 91.
- 27 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 46.
- 28 Там само. – Арк. 15.
- 29 Там само. – Арк. 47.
- 30 Лазарович М. Знач. праця. – С. 306.
- 31 ЦДАВО України. – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 3.
- 32 Там само. – Спр. 22. – Арк. 203–205.
- 33 Там само.
- 34 Там само. – Арк. 252, 253.
- 35 Лазарович М. Знач. праця. – С. 306.